

Lietuvos meno kūrėjų asociacija

Seniai seniai, toli toli - mažų šalių didelės istorijos

2013-12-02

ŽURNALAS: KULTŪROS BARAI

TEMA: Baltijos šalių istorija

AUTORIUS: Antanas Šileika

DATA: 2013-12

Seniai seniai, toli toli - mažų šalių didelės istorijos*

Kodėl esame „žinomi nežinomieji“

Prieš pradėdamas kalbėti apie Baltijos šalių beletristikos vietą pasaulio kontekste, norėčiau šiek tiek papasakoti apie save. Esu Kanadoje gimęs, bet nuo lietuviškos tradicijos neatsiejamas rašytojas. Jaunystėje neketinau rašyti apie Lietuvą ar Lietuvai aktualiomis temomis, buvau entuziastingas anglofilas, išsimylėjęs anglų kalbą. Jaučiausi priklausantis pasauliams, pavaizduotiems karaliaus Jokūbo Biblijoje, Shakespeare'o, Arthuro Conano Doyle'o, Somerseto Maughamo kūriniuose. Buvau tartum Britanijos tautų sąjungos - imperijos liekanos - narys.

Kai užaugau, vaikiškas entuziazmas ištirpo praeityje, tačiau meilė anglų kalbai tebėra tokia stipri, kad kai kurios poemos vis dar priverčia mane pajusti stiprų jaudulį. Vis dėlto dabar visa mano rašoma grožinė literatūra nukreipta į Lietuvą, pasakoju apie lietuvius, įstengiančius peržengti ribas, o kartais gebančius sugrįžti į save.

Esu lietuvių imigrantų vaikas, tad nereikia gilių psichologinių įžvalgų, norint suprasti, koks mano kūrinių turinys ir kodėl taip atkakliai tyrinėju išsiskyrimą, netektį. Kad ir kaip atrodytų paradoksalu, tačiau, priešingai negu mano tėvų kartai, kurią karas ir pokaris žiauriai traumavo, man šie tragiški įvykiai su baisiais jų padariniais tapo įkvėpimo šaltiniu.

Visų pirma, esu egzilio atstovas, todėl į tą faktinę medžiagą, kurios semiuosi Lietuvoje, žvelgiu iš atstumo. Esu ištremtas ne tik iš tos vietos, bet ir iš to laiko. Egzilis įrodė savo naudą praeities rašytojams, bet retai susimąstoma apie antrąją kartą, kamuojamą jausmo, kad ji irgi ištremta. Taip, tai neabejotina tiesa, kurią su liūdesiu konstatuojame, matydami, kokių žiaurių teroristinių aktų kartais griebiasi antros egziliantų generacijos atstovai įvairiose valstybėse.

Antra, augdamas pokario metais, aš, kaip ir dauguma žmonių, kilusių iš okupuotų

Baltijos šalių, kurios tuo metu neegzistavo pasaulio žemėlapyje, buvau prislėgtas, jaučiausi taip, tarsi būčiau nematomas. Šis jausmas ir privertė mane tapti rašytoju, rašymas leido pasijusti regimam, tam tikru būdu egzistuojančiam. Rašytojai karjeristai trokšta matyti savo vardus atspausdintus, o man šis poreikis beveik prilygo žūtibūtinumui, nes ne tik patvirtino, kad egzistuoju, bet ir pavertė mano buvimą įmanomu.

Galiausiai esu laimingas, gebėdamas vidutiniškai skaityti ir kalbėti (nors nerašau) lietuviškai. Turiu pakankamai imlumo lietuvių kalbai, tiek užtenka, kad atsivertų langas į Lietuvos kultūrą ir istoriją, kad atrasčiau ir galėčiau žavėtis turtinga žodine tradicija, gilintis į atsiminimų knygas, kurias jų autoriai dažniausiai išleidžia savo lėšomis, pasakodami mažai kam žinomas biografijas.

Tai, ką rašau, yra istorijos apie lietuvius, bet kas jas skaito? Gyvenu ir dirbu kanadietiškoje literatūrinėje aplinkoje, čia ir yra mano auditorija. Kūriniai verčiami į lietuvių kalbą, bet aš rašau visų pirma kanadiečiams, o kartu visai Amerikai. Viena iš knygų išversta net į kinų kalbą, taigi šis tas iš tų pasakojimų apie Lietuvą nukeliauja daug toliau už mano aplinkos ribų.

Kas pasakoja apie įvykius, nutikusius Baltijos šalyse, susiduria su tam tikrais sunkumais, bet esama ir tam tikrų pranašumų, kurie atsiveria pasauliniame kontekste (ypač angliškai kalbančiose šalyse). Tai mane sugrąžina prie šios kalbos esmės. Ką reiškia rašyti apie Baltijos šalis Kanadoje ar bet kurioje kitoje angliškai kalbančioje šalyje? Toliau tą ir apžvelgsiu.

Bet prieš pradėdami paklauskime savęs: „Kodėl norime, kad kiti sužinotų mūsų istorijas?“

Jeigu atsakysime, kad pasaulis *privalo* sužinoti apie mūsų kančias, nes mūsų patirtis savita, kitoniška, turėsime pripažinti ir tai, kad jau, atrodo, rengiamos net Olimpines kentėjimo varžybos, o kai bus išmatuotas mūsų kančios dydis, kai kurių vertintojų užuojautos galbūt nesulauksime. Kitaip tariant, niekas neprivalo mūsų klausytis vien todėl, kad mes to norime. Svarbiausia turėti, ką pasiūlyti kitiems.

Nedera ir maldauti: „Prašau, išklauskite manęs!“ Žmonės nemėgsta, kai trokštama jų dėmesio. Ir atvirkščiai – jie mielai išklauskys, jeigu sakysite: „Aš turiu ką jums papasakoti!“

Manau, Baltijos šalių istorijos tikrai vertos, kad būtų išgirstos, žinoma, viešumas neatsiejamas nuo pripažinimo, įteisinimo. Tas keistas jausmas, kad esu nematomas, man, gimusiam pokario metais, asocijuojasi su Baltijos šalių nūdienu. Estija, Latvija ir Lietuva jau vėl turi savo vietą žemėlapiuose, tačiau angliškai kalbančio pasaulio sąmonėje jų nerasime. Taigi keliaukime toliau, aptardami kliūtis, kylančias tiems, kurie nori pasakoti Baltijos šalių istorijas.

Šiaurės Amerikoje visų trijų Baltijos valstybių tiek geografija, tiek istorija – *terra incognita*. Netgi tvirtinčiau, kad dauguma kanadiečių ir amerikiečių apie šias šalis žino tiek pat, kiek apie Kazachstaną, nebent jų kaimynystėje gyvena koks estas, latvis ar lietuvis. Tarp kitko, kalbant apie nežinojimą, nereikėtų išskirti ir savojo. Būtų ne pro šalį savęs paklausti, ar daug žinome apie Baltijos šalių kaimynę Baltarusiją? Gal

vertėtų sužinoti šiek tiek daugiau?

Taigi ši žemės pėda, kaip ir daugelis kitų vietų, vakariečiams yra mažai žinoma. Iš dalies tą lemia domėjimosi Baltijos valstybėmis stoka. Sakyčiau, ne tik esame beveik nežinomi, bet beveik niekam tas ir nerūpi. Tam tikru atžvilgiu mes, Donaldo Rumsfeldo žodžiais tariant, – *žinomi nežinomieji*.

Antra vertus, mūsų gali nemėgti tie žmonės, kuriems esame žinomi. Pavyzdžiui, ieškodamas knygų apie Lietuvą internetinėje svetainėje *Amazon.com*, daugiausia randu kūrinių apie Holokaustą. Kaip estai, latviai ir lietuviai vis dar jaučiasi nesaugūs dėl savo kaimynų rusų, taip dalis žydų prisimena Baltijos šalis be jokio švelnumo, juo labiau meilės. Visiškas priešiškus.

Gyvuoja teorija, sukurta vieno žydų mąstytojo, esą pastangos išryškinti, kokias kančias Baltijos šalims sukėlė sovietų okupacija, yra kaukė, slepianti jų pačių nusikaltimus, padarytus valdant naciams. Garsi Rytų Europos istorikė Anne Applebaum yra man sakiusi, kad tokia žydų pozicija bet kuriuo atveju – kraštutinumas. Nenorėčiau nuklysti nuo temos, plėtodamas šią minties giją, tiesiog noriu priminti, kad ne visa auditorija mūsų atžvilgiu iš anksto nusiteikusi palankiai.

Trečia kliūtis, jei kalbėsime apie apskritai visos Rytų Europos istorijas, yra ta, kad šios šalys Vakarams atrodo svetimos, nes atitrūkusios nuo jų. Toks požiūris dažnai šokiruoja Rytų europiečius, kurie jaučia stiprią Vakarų trauką ir didesnę arba mažesnę antipatiją rytinei žemyno pusei. Baltijos šalių nepriklausomybės siekis, vėliau narystė Europos Sąjungoje, laikytina tos traukos išraiška, bent šiek tiek, nors nevisiškai, sumažino minėtą atotrūkį. Vis dėlto vakariečiai nuoširdaus palankumo rytiečiams nepuoselėja ir dabar.

Aptariamasis regionas turi prastą reputaciją. 1985-aisiais vyko akademinė konferencija, kurioje žinomas kairiųjų pažiūrų istorikas Ericas Hobsbaumas skaitė pranešimą, pavadintą „Rytų Europos atsilikimas“, išleista ir tokio pavadinimo knyga.

Apskritai viskas Rytų Europoje vakariečiams atrodo keista, daugiausia todėl, kad jiems tai svetima, nežinoma. Be to, kiekvienas žmogus turi savo nuomonę. Draugas, su kuriuo kartais lošiu pokerį, sakė, kad jo žmona niekada nė kojos nekeltų į Rytų Europą. Nepaaiškino kodėl, bet potekstė akivaizdi – Europos Rytai, jų abiejų manymu, yra necivilizuoti.

Susiduriame tiek su komiškais stereotipais, tokiais kaip Boratas, tiek su dar tamsesniais, tokiais kaip, pavyzdžiui, Jonathano Franzeno kūrinyje „Pataisos“ sukurta antiutopija arba „Avinėlių tylėjimo“ personažas Hanibalas Lekteris – fiktyvus serijinis žudikas ir žmogėdra, kilęs iš Lietuvos.

Taigi Rytų Europos, kuriai priklauso ir Baltijos šalys, vertinimams daro įtaką neišmanymas, abejingumas ir išisakniję stereotipai.

Beje, atrodo, kad žodžių derinys „Rytų Europa“ niekam nepatinka. Lenkai, kaip ir Baltijos šalių gyventojai, yra įsitikinę, kad gyvena Europos centre. Kai kurie žmonės net išsižeidžia, pavadinti Rytų europiečiais, nes Rytus jie sieja su viskuo, kas bloga, o Vakarus – su viskuo, kas gera. Mančiau, toks mąstymas išduoda perdėtą jautrumą,

kuris ir skatina stereotipų klestėjimą. Žvelgiant iš Vakarų pozicijos, Rytų Europa apima visas tautas, kurios priklausė vadinamajam Rytų blokui kartu su vakarine Sovietų Sąjungos dalimi.

Galimybės

Taigi, kai ateina laikas skelbti poeziją, beletristiką ar memuarus apie Rytų Europą, iškart kyla keletas problemų. Tačiau ten, kur esama problemų, atsiranda ir galimybių.

Pavyzdžiui, aš esu radęs ir teberandu autentiškų liudjimų apie nepaprastai dramatiškus įvykius Lietuvoje. Jie atskleidžia, kokias kančias žmonės patyrė XX a. viduryje. Lietuva irgi priklauso teritorijai, kurią istorikas Timothy's Snyderis vadina *krvinomis žemėmis*. Šios šalies istorija rodo, kaip žmonės elgiasi, susidūrę su žiauria priespauda.

Būti kilusiam iš vietos, priklausančios Rytų Europai, įdomu. Nuolatos susiduriame su istoriniais asmenimis iš Rytų, tačiau atsigręžusiais į Vakarus, kuriuos jie praturtino arba buvo jų užgrūdinti.

Pavyzdžiui, Petras Rimša – skulptorius, išvykęs iš Lietuvos, studijavo Paryžiuje drauge su Rodinu, bet grįžo atgal ir tapo savo šalies garsenybe. O Jacques'as Lipchitzas atsisveikino su Lietuva, vos atradęs savo pašaukimą, bičiuliavosi su Picasso, tapo pasaulyje žinomu skulptoriumi. Intriguoja faktas, kad abu atvykėliai iš Lietuvos drovėjosi, pirmą kartą piešdami nuogą pozuotoją. Rimša, studijų draugo paklaustas, ar yra kada anksčiau matęs nuogą moterį, prisipažino, kad tik vieną kartą, atsitiktinai, bet iškart droviai nusigręžė susigėdęs. Įdomu, kad Lipchitzas, Chaimas Soutine'as, atvykęs iš Lietuvos, Constantinas Brancusi's – iš Rumunijos, sugebėjo Paryžiuje įtvirtinti folklorinius gimtines motyvus, paversdami juos šiuolaikiškais, moderniais. Kitaip tariant, Rytų Europos patirtis praturtino Vakarų kultūrą.

Susidomėjęs dviejų lietuvių kilmės skulptorių gyvenimo trajektorijomis parašiau romaną „Bronzinė moteris“.

Kitas nepaprastas personažas, apie kurį norėčiau papasakoti ir kuris negalėtų būti kilęs iš niekur kitur, išskyrus Baltijos šalis, – lietuvių poetas, rašęs vaikams, Kostas Kubilinskas. Jis buvo tarsi pokarinės Lietuvos dr. Seussas [amerikiečių rašytojas, pats iliustruodavęs savo poezijos knygas vaikams, – *red.*]. Poeto eilėraščius mokėjo atmintinai išstisios skaitytojų kartos, švelnios jo eilės tapo neatsiejama vaikystės peizažo dalimi.

Bet šis vyras toks komplikotas, beveik išprotėjęs! Per pirmąją sovietų okupaciją jis rašė satyras apie Staliną, o kai sovietai grįžo, jam teko atsakyti už antisovietinę savo kūrybą – buvo užverbuotas kagėbistų. Labiau už viską troškęs būti poetu, jis nusprendė pakilti aukščiau moralės ne tik kaip rašytojas, bet ir kaip žmogus. Savo atsidavimą režimui įrodė, išitrynęs tarp partizanų, du rezistentus nušovė pats, dar daugiau jų žuvo todėl, kad išdavikas nurodė stribams, kur paslėptas bunkeris. Po šių įvykių Kubilinskas parašė lietuvišką dr. Seusso poemos „Katinas su skrybėle sugrįžta“ atitikmenį.

Kubilinskas man primena Czesławo Miłoszo knygos „Pavergtas protas“ personažą.

Nebūčiau galėjęs įsivaizduoti tokio žmogaus - vieno iš tų, kuriems siaubingi kompromisai leido gauti tai, ko jie troško.

Esu sakęs, kad lietuviškasis mano kūrybos turinys - tai dovana, tačiau ne Lietuvai, o literatūrai.

Rašau apie Lietuvą nebūtinai tik tam, kad papasakočiau, kiek daug liūdnu, tragiškų istorijų ten įvyko. Kiekviena šalis patyrė vienokių ar kitokių dramų. Pastarųjų trijų mano romanų veiksmas vyksta Lietuvoje, nes tai dramatiška vieta, o vyrų ir moterų, atsidūrusių nepakeliamai sunkioje situacijoje, veiksmai atskleidžia, kaip apskritai išsaugoti žmoniškumą. Kalbu ne tik apie Lietuvą. Leiskite man laikytis šios nuomonės.

Aš nerašau istorinių pasakojimų, rašau amžinas istorijas, kuriose vaizduoju vyrus ir moteris, nepavaldžius konkrečiam laikui. Rašau apie Lietuvą ne vien dėl to, kas čia įvyko, bet labiau todėl, kad šios istorijos atspindi pasaulį, kuriame gyvename.

„Iliadoje“ aprašyta kančia, kurios apimta Andromachė maldavo Hektorą, kad jis nesikautų už Trojos sienų, niekuo nesiskiria nei nuo kančios, kurią jaučia kanadietė žmona ar motina, maldaudama savo vyrą ar sūnų, kad nevažiuotų savanoriu kariauti į Afganistaną, nei nuo kančios motinų, praradusių vyrus ar sūnus Lietuvos rezistencinėse kovose. Bet vyrai ėjo ir eis į karą, o moterys verkė ir verks tūkstančius metų.

Antra galimybė, kurią suteikia Baltijos šalių istorijos, - šių šalių atokumas. Šiaurės amerikiečiams tos vietos atrodo egzotiškos. Būtent čia glūdi priežastis, kodėl pramanytas serijinis žudikas Hanibalas Lekteris atvyko būtent iš ten. Baltijos šalys nėra tokios kaip Transilvanija, tačiau savaip ją primena. Manychiau, rašytojo strategija čia - pasinaudoti tuo, kad vieta nepažįstama, neįprasta. Nereikėtų įrodinėti, esą Baltijos šalių žmonės niekuo nesiskiria, pavyzdžiui, nuo Missisaugos, Toronto priemiesčio, gyventojų. Įdomu būtent tai, kuo viena vieta skiriasi nuo kitos.

Pavyzdžiui, susidomėjau, kad caro laikais Lietuvoje buvo labai mažai tiltų, nes jų statyba brangiai kainavo. Jau pastatytieji tiltai buvo tarsi siauras keliukas, kuriame susitinka daugybė žmonių, atkeliavusių iš plataus ir tolimo pasaulio. Kur gausu keleivių, ten atsiranda ir vagių, o jie dažnai slėpdavosi po tiltais, laukdami nieko neįtariančių keliauninkų. Taip atsirado mitas apie kelių vaiduoklius, puolančius žmones iš pasalų. Kad įvartytų baimės vagims, lietuviai katalikai iš medžio droždavo dideles religines statulas, jas dėdavo į dėžes su stiklais ir pastatydavo taip, kad šventųjų žvilgsniai būtų nukreipti į tiltus. Medinis Kristus ar šv. Jurgis turėjo apsaugoti keliautojus, o jei nepavyks to padaryti - bent jau sugėdinti vagis. Bet vagys, kaip žinome, yra užkietėję, jų lengvai neįbauginasi. Kartais išėmę statulėles iš namelių, patys ten įlisdavo, kad pasislėptų nuo lietaus. Toks elgesys man atrodo nepaprastai juokingas ir žmogiškas. Niekada nebūčiau galėjęs įsivaizduoti nieko panašaus, jei nebūčiau turėjęs galimybės susipažinti su lietuviškais šaltiniais.

Trečia, Rytų Europa darosi vis labiau matoma dėl istorinės savo evoliucijos. Per pastaruosius dešimtmečius daug istorikų vakariečių rašė ir teberašo apie šią žemyno dalį. Iš daugybės knygų paminėsiu bent keletą - tai Normano Davieso „Europa“, Tony'o Judt'o „Pokaris“, Anne Applebaum „Geležinė uždanga“, Marci Shore „Pelenų

skonis“.

Istorikai parodo kelią, kuriuo seka tiek romanistai, tiek negrožinės literatūros rašytojai.

Ketvirta, Baltijos šalių žmonės visada rašė atsiminimus, bet palyginti naujas žanras *gyvenimo istorija* suteikė galimybę lengviau šiuos kūrinius išleisti, o sulaukę skaitytojų pripažinimo, jie gana plačiai pasklinda. *Gyvenimo istorijos* – tai pasakojimai apie paprastų žmonių kasdienybę, jų rūpesčius ir džiaugsmus. Nuo biografijos žanro *gyvenimo istorijos* skiriasi tuo, kad jose vaizduojamas subjektas nėra išryškėjęs, o apie jo gyvenimą pasakojama, mažiau paisant literatūrinių madų. *Gyvenimo istorijų* rinka nėra didelė, daugiausia jas skaito akademinė bendruomenė, bet šis žanras pamažu prigyja, atsiranda vis daugiau tokių knygų, kaip, pavyzdžiui, „Vienos moters gyvenimas“, – ją parašė Kalifornijos valstijos universiteto darbuotoja Irene Praitis, norėdama papasakoti apie savo motiną.

Penkta, kol Baltijos šalys nėra gerai žinomos, gyvai domimasi, ką joms teko patirti per nacių ir sovietų okupaciją, kai staiga atsidūrė tarp kūjo ir priekalo. Žmonės nori daugiau apie tai sužinoti, nes egzistencinės kibirkštys čia dar ypač karštos.

Galiausiai multikultūrinis atvirumas, buvęs neįsivaizduojamas prieš keletą dešimtmečių, dabar tapo kasdieniniu reiškiniu, tad pasakojimai apie tolimas šalis dabar yra kur kas mažiau neįprasti negu anksčiau, kai, pavyzdžiui, buvusių Britanijos kolonijų rašytojų sėkmę kandžiai vadindavo net „imperijos antpuoliu“.

Diskutuotini moralės ir technikos aspektai

Taigi tiek apie sunkumus ir galimybes. Temomis, kurios susijusios su Baltijos valstybėmis, sunku rašyti dar ir dėl mažiausiai vienos moralinės, ir dėl keleto techninių problemų.

Moralinis aspektas neatsiejamas nuo Holokausto temos. Beveik visa XX a. Šiaurės Amerikoje parašyta grožinė literatūra, kurioje vaizduojamos Baltijos šalys, vienaip ar kitaip narplioja tai, kas susiję su Holokaustu. Net jei nerašoma šia tema tiesiogiai, vis tiek neįmanoma jos išvengti. Kita vertus, jei apie tai nerašytume, tada kaltinimas, kad bandome nuslėpti istorinę Baltijos šalių kaltę, būtų pagrįstas. Savo naujausiame romane „Pogrindis“ kalbu apie antisovietinę rezistenciją, vykusią pokario metais. Knyga ne apie Holokaustą, tačiau išvengti jo šešėlio vis tiek nebuvo įmanoma. Vienas iš mano kanadiečių kolegų papriekaištavo, esą žydų persekiojimus ir genocidą akcentavau nepakankamai. Kiti kaltino, kad blogai pasirinkau siužetą, nes romane apie partizanus apskritai nederėtų kelti Holokausto temas. Kiek žmonių, tiek nuomonių. Nors ir labai nelengva apie tai kalbėti, vis dėlto negalėčiau įsivaizduoti, kad pasakojimas apie Baltijos šalis būtų sukurtas, apeinant kraupų Holokausto šešėlį, nesvarbu, ar pasakojama apie įvykius prieš tragediją, ar po jos.

Techninės problemos, rašant apie Baltijos šalis, yra tokios pačios, kaip kuriant grožinę literatūrą apskritai. Esu rašytojas, todėl neturiu teisės versti skaitytojus nuobodžiauti, privalau Lietuvos istoriją ir geografiją perteikti taip, kad nebūčiau panašus į dėstytoją, bimbinejantį priešais nuobodžiaujančius studentus. Priešingai negu studentai, kuriems lankyti paskaitas būtina, skaitytojai gali bet kada sviesti knygą šalin. Amerikiečių

rašytojas Elmore'as Leonardas yra puikiai pasakęs: gerą knygą parašysime tik tada, kai išmesime visas nuobodžias dalis.

Bet kaip tą padaryti?

Pastarosiose dviejose savo knygose taikiau skirtingas strategijas.

Romane „Pogrindis“ – tai ekstremalus sutrumpinimas ir palyginimas. Lietuvos istoriją pateikiu labai koncentruotai, įdomiausius jos aspektus lygindamas su tuo, kas tuo pat metu vyko Vakaruose.

„Bronzinės moters“ veiksmas vyksta pasakų šalyje. Pagalvojau, jeigu Lietuva būtų suvokiama lyg savotiška mistinė barono Miunhauzeno žemė, remdamasis šia charakteristika lengviau pasiekčiau tikslo.

Baigdamas norėčiau pasakyti: istorijos, kurias radau Lietuvoje arba kurios mane įkvėpė, yra vertos, kad būtų papasakotos, nes atskleidžia žmogaus laikyseną kritinėmis egzistencijos akimirkomis. Pasakokime istorijas įtikinamai, stengdamiesi kuo labiau prikaustyti dėmesį. O jeigu mano siūlomos estetiškos strategijos jums nepravers, tada kviesčiau rašytojus ieškoti naujų kelių, kaip praturtinti pasaulio vaizduotę.

Iš anglų k. vertė Simona Brizgytė

---

* Parengta pagal pranešimą, 2013 m. rugsėjį skaitytą Tartu kolegijoje Toronte, Estijos studijų centro organizuotame simpoziume „Mažos šalys dideliame pasaulyje“.